

ДУШКА КЛИКОВАЦ
(Београд)

ИЗОКРЕНУТА ПРИЧА БРАНКА ЂОПИЋА ИЛИ О ИСКУСТВЕНОЈ УТЕМЕЉЕНОСТИ ЛЕКСИЧКИХ И ГРАМАТИЧКИХ КАТЕГОРИЈА

У раду се анализира хумористички текст Бранка Ђопића под називом *Изокренута прича*. Одговор на питање „Шта је, заправо, у њој изокренуто?“ води до описа тзв. искуствених гешталта који стоје у основи предлошких значења (дакле, лексичких категорија) и граматичких категорија транзитивности, акузатива и инструментала. Приликом анализе потврђује се и прототипска структура наведених категорија.

1. Предмет нашег интересовања у овом раду* јесте необичан, али ефектан и духовит књижевни експеримент Бранка Ђопића — текст који је он назвао *Изокренута прича*. Наше испитивање усмериће се пре свега на једну од наведених особина текста — на његову ефектност; при том ћемо додирнути и питање његове комичности, али без претензија да до краја одговоримо на њега (будући да је питање зашто је нешто *смешно* исто толико комплексно као питање зашто је нешто *лепо*). Показаће се да је у ту сврху тексту потребно прићи не са његове формалнограматичке, већ са његове семантичке стране, што ће нужно покренути питање о томе које све категорије у језику поседују значење. Неопходан инструмент за анализу налазимо у појмовном апарату когнитивне лингвистике, и то оне њене верзије коју развијају Lakoff и Johnson (1980), Lakoff (1987), Johnson (1987), Taylor (1979), Langacker (1991) и др., а која се обично назива когнитивна семантика.

2. Своју *Изокренућу причу* Бранко Ђопић уводи напоменом да је она „претрпјела земљотрес, па је у њој све испретурано. Покушајте ви да сваку ријеч вратите на њено право мјесто“. Наведимо текст у целини:

Тек је брдо изишло иза сунца, а кревет скочи из пространог чиче, навуче ноге на опанке, стави главу на капу и отвори кућу на вратима.

* Ово је проширена верзија реферата прочитаног на XXVI међународном састанку слависта у Вукове дане (септембар 1996), у оквиру теме „Међуоднос граматике и речника у српском језику“.

— Гле, ноћас је земља добро поквасила кишу! — зачуђено прогунђа брк сучући чичу, па брзим двориштем пожури низ кораке, истјера шталу из краве и рече:

— Рогата ливадо, иди паси у зеленој крави, а ја ћу ноге под пут, па ћу поћи у дрва да донесем шуме.

Чича стави раме на сјекиру и намигну бабом на своје око.

— Бако, скувај у јајету четири лонца док се посао врати с чиче. Данас ће ручак слатко појести старца.

Пут распали низ чичу дижући својом широком прашином облаке опанака. Од тога се уплашише нека кола, па у трку изврнуше коње, а узда испусти кочијаша и бубну ледином о леђа.

Догађај се уплаши од овога необичног чиче и опружи поље преко ногу јурећи брже него брдо преко зеца. Најзад, кад је бацио себе испред погледа, од зуба му зацвокота страх и глава му се диже на коси: из оближњег вука вирила је крволочна шума!

— Ау, сад је бостан обрао чичу! Обузет лудим старцем, наш ти страх прескочи преко чакшира и подера трн, па брже од поља потрча преко засијане звијезде.

Пред кућном бабом дочека га вјерни праг.

— Тако ми светог вука, ено недјеље у шуми! — викну гласина храпавим чичом.

Кућа се препаде, ускочи у бабу и забрави кључ вратима, а сирото дрво попе се на чичу и горе се ухвати граном за руке очекујући двориште да дојури у вука.

3.1. Одмах је јасно да се текст чита на два начина (и таква двострукост је, према теоретичарима хумора, битно својство комичног текста)¹: прво се чита оно што пише, а што је веома необично, чак апсурдно, а затим се, само мало даље, чита реч која се лако може вратити уназад — заменити место са већ употребљеном речју. Та замена враћа нас у свет реалног, а наше чуђење над апсурдом претвара у радост решења загонетке. Прво читање се, међутим, не заборавља: фантастични и стварни свет постоје паралелно, и читалац непрекидно исклизава из једног у други. При томе му је јасно да апсурд није сасвим апсурдан: док и сам Ћопић употребљава термин „испретурано“, очигледно је да се то претурање не врши насумице, него по одређеном образцу или обрасцима; другим речима, неке ствари су пре *изокренуће* него *испрејуране*.

3.2. Шта је, заправо, изокренуто? У одговору на то питање можемо поћи од синтаксичких категорија, односно функције одређених реченичних чланова, па рећи да су „заменили место“ субјекат и именица из одредбе за место, или субјекат и објекат, објекат и одредба средства итд. То нам, међутим, само за себе не говори много. Да бисмо открили зашто то „изокретање“ има смисла (и то *комичног* смисла), морамо прећи „на другу страну огледала“, искорачити из језичке форме у *језичко значење*. Морамо се, дру-

¹ В., рецимо, Raskin (1987).

гим речима, позабавити *концептуализацијом* — представљањем стварности за потребе језичког кодирања.

3.3. Та концептуализација повезана је са човековим општим сазнајним способностима, као и са његовим свакодневним искуством — перцептивним, моторним и другим. У вези с тим, кључни појам за нас јесте појам *гештталта*. Термин *гештталт* потиче из одговарајућег правца у психологији, и односи се пре свега на човекову перцепцију облика, у којој препознавање целине претходи препознавању делова. У когнитивној лингвистици овај појам задржава значење целине која је основнија од делова од којих се састоји, али није везан само за перцепцију: под „искуственим гештталтима“ подразумевају се обједињене и структуриране целине у оквиру нашег искуства и разумевања, које стоје у основи значења (укључујући и језичко)². Појам перцептивног гештталта биће основа за нашу анализу у тачки 4; гештталт у смислу структуре која израња из човековог свакодневног искуства (перцептивног и моторног), биће за нас релевантан у тачки 5.

4.1. Човек просторну сцену перцепира тако што је раздваја на два елемента (у гештталтистичкој психологији названа *фигура* и *основа*): један представља фокус, други позадину. На плану језика, таква перцепција налази одраза у значењу предлога, који су *релационе* речи — показују однос између два ентитета. У типичном случају (а такви су по правилу случајеви у тексту који је предмет наше пажње) тај однос је просторни, а ентитети су физички објекти — опипљиви, тродимензионални, дискретни (перцептивно или функционално одвојиви) предмети³. Један је већи, непокретнији, и стога уочљивији, па је погодан да буде оријентир. Назваћемо га *локализатор* (Л). Други је мањи, покретан, његов положај одређује се на основу положаја Л — то је *објекат локализације* (ОЛ)⁴.

Пошто је овај однос толико базичан у човековој перцепцији, његово извртање је веома ефектно — у шта имамо прилике да се уверимо већ на самом почетку текста:

² Овај појам у његовом ширем значењу у лингвистику уводи Lakoff (1977), а прецизније га објашњавају Lakoff и Johnson (1980; 1981). Најдетаљније се искуственим гештталтима бави Johnson (1987), одакле је преузета и горња дефиниција.

³ Ентитети који се појављују у овом Ћопићевом тексту типични су на још један важан начин: они припадају *основном ливоу категоризације* — ономе за који човек, између осталог, поседује менталне слике и моторне програме (Lakoff 1987). Другим речима, појављује се *крава*, а не *симболика* или *буша* (које би припадале нижем, подређеном нивоу категоризације), или *говече*, односно *животиња* (који би припадали вишем, надређеном нивоу). Тако се појављују и *брдо* (а не *узвишење*), *кућа* (а не *стараха* или *грађевина*), *дрво* (а не *храст* или *распише*) и сл.

⁴ Опширније о оваквој подели перцептивне сцене говори Talmy (1983: 229 и даље). Термини којима се означавају ови појмови различити су код различитих аутора; тако сâм Talmy остаје код општих термина „фигура“ и „основа“, док Langacker (1991) користи термине „трајектор“ и „оријентир“. Ми смо се определили за горе наведене термине (који се такође појављују у литератури) због њихове сразмерне прозирности.

(1) Тек је **брдо** изишло иза **сунца**

Брдо је велико, тешко, нада све непокретно (то је типични представник категорије непокретних предмета)⁵; *сунце* је, онако како се види, сразмерно мало и покретно.

У следећој реченици дешава се обрнуто: покретни објекат проглашава се за непокретни:

(2) Пред кућном **бабом** дочека га вјерни **праг**

Баба, која је људско биће, дакле прототип покретног (самоходног) објекта, и стога типичан ОЛ, постаје Л — другим речима, проглашава се за непокретан предмет. (У овом случају разлика у величини није релевантна, а комични ефекат резултат је употребе и једног другог средства, о коме ће бити речи нешто касније).

4.2. Осим ове представе о најопштијој природи Л и ОЛ, сваки предлог носи и неку информацију (опет сразмерно општу) о конфигурацији Л и ОЛ типичних за тај предлог.

4.2.1. Најупечатљивији у овом погледу јесте предлог *на*: У типичном случају његове употребе, који можда најбоље илуструје пример *књига је на столу*⁶, Л је не само велики и непокретан, него има и равну горњу површину, на којој стоји ОЛ, оптерећујући Л свом својом тежином. ОЛ, дакле, заузима виши положај у вертикалној димензији. Ако Л и ОЛ замене места, ствари су буквално постављене наглавце: оно што је горе нашло се доле, и обрнуто. При томе, ако је полазни случај употребе предлога *на* био типичан, његово извртање изазива комичну слику: нови Л је мали и крхак, а нови ОЛ велики, гломазан и тежак. Тако у реченици:

(3) **глава** му се диже на **коси**

не само што је *глава* горе а *коса* доле, него је та длака и подигнута — дакле, сасвим крхка и непостојана, у односу на сразмерно тешку главу.

Ако је употребљен и одговарајући глагол кретања, ОЛ постаје и *биће* — заузима положај на Л тако што брзо и лагано скаче на њега, чиме се комични ефекат појачава. Тако, у реченици:

(4) сирото **дрво** попе се на **чичу**

дрво је опет прототип непокретног предмета (Л), а *чича*, као биће, прототип ОЛ; у новом односу, то тешко и велико дрво постаје хитро и лаконога, а лаконоги чича масиван и непокретан.

⁵ Пада на памет изрека *Ако пеће брег Мухамеду, онда ће Мухамед брегу* — јер брег никако не може Мухамеду.

⁶ РСАНУ, међутим, у дефиницији предлога *на* предност даје месту које је „издигнуто, високо, изнад нечега или некога“, као први пример наводећи реченицу „Хајде, Ново, горе на пећину“ — који би се, међутим, тешко могао сматрати уобичајеним. Локализатор који ми сматрамо прстотипичним дат је под б: „горња површина онога што значи име уз које предлог стоји“, са првим примером „Ставио је писмо на сто“. Интересантно је (а иде у прилог нашем решењу) што је тај пример *редакцијски*: другим речима, такав пример није уопште екскерпиран — стога што је сматран толико обичним да се нико није потрудио да га прибележи.

4.2.2. Сада прелазимо на теоријски интересантнији терен: нови („изокренути“) однос чита се као *типичан* за тај предлог. Већ смо, наиме, поменили да су типични предмети не само чврсти, опипљиви и тродимензионални, него и одвојиви (преносиви или покретни); ако у полазном односу неки и није такав, у изокренутом односу то постаје. Такав је случај са *главом* у реченици:

(5) стави **главу** на **капу**

Прва слика која се читаоцу представља пред очима није да је агенс *наслонио* главу на капу, него да рукује њоме као некаквом лоптом. У следећој реченици исто се дешава са човековим *раменом*:

(6) чича стави **раме** на **сјекиру**

Постоји разлог због којег би ова реченица могла бити упечатљивија него претходна: раме је још мање одвојиво од човековог трупа него глава. Оно је, међутим, и мање важан део човековог тела, па руковање њиме као предметом није тако гротескно као руковање главом.

Читање новог, „изокренутог“, односа као типичног лепо се види у следећој реченици:

(7) отвори **кућу** на **вратима**

Израз *враћа на кући* није типичан случај употребе предлога *на*: врата не заузимају *виши* положај у односу на кућу, већ су само видљива *на површини* куће (типични однос који описује предлог *на* изврнут је за 90 степени); нови однос се, међутим, не чита као да се кућа налази на површини врата, него као типичан за предлог *на*: танка, крхка, сразмерно мала врата носе кућерину, која балансира на њиховој горњој ивици.

У следећој реченици догађа се слично, али утолико ефектније што је један ентитет апстрактан:

(8) док се **посао** врати с **чиче**

Наиме, у *чича на посла* предлог *на* има апстрактно значење, али се у *посао на чичи* „чита“ конкретно: као да посао чучи на чичи. Другим речима, у *чича се враћа с посла* не постоји слика силажења, а у *посао се враћа с чиче* постоји.

4.2.3. У једној својој мање типичној употреби, *на* означава да ОЛ заузима положај *на целокућној површини* Л — реч је о одећи и обући као ОЛ. У том случају, овај је шупаљ (има облик љуске, комплементаран Л-у, који је део тела). У случају, рецимо, огртача, облик ОЛ није јасно дефинисан, али у случају рукавице или ципеле, јесте. Тако у реченици:

(9) навуче **ноге** на **опанке**

облик *ногу* се битно мења: оне постају предмет који се може „навући“ — као чарапе. Ово мењање облика је утолико упечатљивије што је тај објекат део човековог тела (слика подједнако гротескна као већ помињано руковање главом).

4.3. Изврнут однос у вертикалној димензији постигнут је и у случају предлога *под*, као у следећој реченици:

(10) ја ћу **ноге** под **пут**

у којој је облик Л и додатно конкретизован, захваљујући одређеном лексичком поклапању: кад се прочита „ноге под ...“, помисли се на „покривач“; *йуи* се добро уклапа у тај контекст, захваљујући томе што је широк и раван (постајући у датој реченици и танак — као покривач). Исто се догађа и у следећој реченици:

(11) опружи **поље** преко **ногу**

где је улогу „покривача“ преузело *поље* — које је опет равно и широко.

Последње две реченице такође указују на нашу тежњу да нови однос читамо као типични за дати предлог: (*сйавиџи*) *йуи под ноге* и *опружити ноге преко поља* јесу идиоми — нису типични случајеви употребе датих предлога, али се изврнути односи, видели смо, читају као типични случајеви.

Изврнут однос у вертикалној димензији постоји и у следећој реченици, у којој је поново употребљен предлог *преко*:

(12) јурећи брже него **брдо** преко **зеца**

У овој реченици опет су првобитни ОЛ и Л типични представници својих категорија: *брдо* је, како смо видели, прототип непокретног објекта, а *зец* прототип не само покретног, него и хитрог (каже се *брз као зец*).

Ствари су постављене наглавце и у случају предлога *низ*, у следећој реченици:

(13) **Пут** распали низ **чичу**

Чича, који је типични ОЛ, овде лежи као проштац, а *йуи*, који је типични Л, овде постаје ОЛ⁷.

4.4. Центри изокренутог односа у тексту јесу, често, и предлози *у* и *из*. И овога пута, Л је сразмерно велики и често непокретан, а ОЛ мањи, лакши и покретан. Уз то, Л који евоцирају ови предлози јесте, најгрубље речено, предмет облика кутије или посуде, док је ОЛ неутралног облика (који се можда најчешће апстрахује као нека врста лопте)⁸. Овај однос изокренут је у следећој реченици:

(14) скувај у **јајету** четири **лонца**

Пошто је једноставног, округлог облика, *јаје* је једна од најбољих конкретизација ОЛ, а у наведеној реченици постаје Л: добија циновске димензије и стиче отвор. Насупрот томе, лонац добија минијатурне димензије (које су утолико мање што је њихов број већи: *четири лонца* је упечатљивије него, рецимо, *два лонца*). (Ефекат је при том јачи због одсуства могућег деминутива: четири *лончџа*).

⁷ У овом случају постоји и додатни ефекат: глагол *расйалиџи* помало евоцира (захваљујући свом типичном значењу „јакo ударити“) на однос међу овим ентитетима који се означава изразом *йуи расйали чичу*. О оваквим случајевима биће речи у тачки 5.

⁸ Опширније о значењу ових предлога в. у Кликовац (1995).

У следећим примерима, за Л су проглашени типични ОЛ (људска бића: *деда*, *баба*, или животиње: *крава*, *вук*); тиме што добијају улогу Л, они стичу и удубљење, односно постају предмети облика кутије или посуде. И обратно: за ОЛ проглашени су типични Л — велики, тешки, гломазни, непокретни објекти (*кревет*, *кућа*, *шћала*) или делови пејзажа (*двориште*, *шума*, *ливада*). То, међутим, није све: у примерима (15), (16) и (19) употребљени су такви глаголи који од тих објеката чине брзе, хитре, лаконоге створове:

- (15) **кревет** скочи из пространог **чиче**
- (16) **кућа** се препаде, ускочи у **бабу**
- (17) рогата **ливадо**, иди паси у зеленој **крави**
- (18) истјера **шталу** из **краве**
- (19) очекујући **двориште** да дојури у **вука**
- (20) из оближњег **вука** вирила је крволочна **шума**

Следећа реченица показује да се нови однос чита као типичан случај употребе датог предлога:

- (21) тако ми светог вука, ено **недјеље** у **шуми**

где *недјеља* од апстрактног ентитета постаје видљив, опипљив, тродимензионални предмет (тј. типичан представник категорије предмета).

4.5. У двама реченицама у тексту, ОЛ и Л замењују место у хоризонталној димензији; тако је у случају предлога *иза* (у примеру (1)) и *исјред*, као у следећој реченици:

- (22) Кад је бацио **себе** испред **погледа**

Овај пример је још једна илустрација за то да се нови однос чита као типичан за дати предлог: *бацићи поглед исјред себе* је идиом, али у „изокренутом“ односу *поглед* постаје предмет, дакле чврст, опипљив, тродимензионалан, преносив. Човеково тело, такође, постаје предмет којим он сам може руковати (као што је раније био случај са главом и раменом).

4.6. Видели смо да у многим примерима човек у „изокренутом“ односу постаје Л — дакле, предмет. Тако је ефекат тог „изокретања“ *дехуманизација* човека. У исто време дешава се и обрнуто: предмет стиче људске одлике — *персонификује* се. Пошто је дистинкција између људског бића и ствари једна од основних у човековом појмовном свету, извртање тог односа је потенцијално веома упечатљиво и комично. Хумористички ефекат Ћопић појачава употребом одговарајућих квалификатива (придева): они остају на свом првобитном месту, не мењајући место заједно са именицом на коју се односе у „реалном“ свету. Тако срећемо, с једне стране, *кућну бабу* (где се *баба* третира као комад намештаја или предмет за употребу), или *ћросћраног чичу* (који је тако проглашен за кревет), а с друге — *вјерни ћраг* (који је уздигнут на ниво чичиног оданог животног сапутника). Персонификација је појачана и употребом глагола који имплицирају свесну, намерну активност: *ћосао се врати* с чиче; *кревет* *скочи* из *ћросћраног чиче*; *ћућ расћали*

низ чичу; *дочека га вјерни праг*; кућа се прво *прејаде*, затим *ускочи у бабу*; дрво се *поје* на чичу.

Ефекат хуманизације предмета постигнут је још једним, суптилнијим средством — пишевом емпатијом са јунаком приче, који је типично човек: *сиротино дрво*.

4.7. У тексту се изврше и однос између животиње и предмета. У хијерархији човек—животиња—предмет они су ближе него човек и предмет, па је њихова замена места за нијансу мање ефектна — али само за нијансу! Тако срећемо *оближењег вука* (вук, дакле, стиче статус оријентира), насупротив коме *ливада пасе*, *брдо јури преко зеца*, а и *двориште* може да *дојури у вука*.

Попић је искористио и трећи пар у поменутој хијерархији, а то је однос човек—животиња: *вук* се унапређује у човека, и још више — у свеца: *свџи вук*.

4.8. Постоји још један ефекат замене квалификатива — ефекат који би се, у недостатку бољег термина, могао назвати „насликавање“ — пресликавање једне слике на другу, које доводи до комбиновања њихових елемената. При том су те слике несагласне, и ефекат је опет комичан: *рогаџа ливада*, *зелена крава*, *крволочна шума*. Дакле, ливада добија рогове, крава непримерену боју, а шума оштре зубе.

Такав случај имамо и у следећој реченици, у којој други члан јесте Л, али први није типични ОЛ:

(23) брже од *поља* потрча преко засијане *звјезде*

У овом случају није толико важан сам однос међу ентитетима колико два секундарна ефекта: имплицира се да *поље* *тврчи*, тј. имамо анимацију неживог објекта, а *звјезда* је *засијана* — у ком случају имамо визуелни ефекат који је резултат „насликавања“ двеју несагласних слика.

5.1. Пређимо сада на другу групу примера. Постоји одређена искуствена целина која стоји у основи разумевања семантичких категорија агенса, пацијенса и инструмента; назваћемо је *гешталт* *ивичне активностии*. Типичан агенс је човек, а типичан пацијенс предмет. Типичан инструмент је такође предмет. Човек својом свесном, намерном активношћу (и умешношћу) ради тим инструментом нешто на предмету тако да се овај видљиво мења. Предмет, на тај начин, *тврчи* радњу. Овакав гешталт лежи у основи разумевања тако важног синтаксичког односа као што је транзитивност, и тако важних граматичких категорија као што су инструментал и акузатив⁹.

⁹ Детаљније га описују Lakoff (1977), говорећи о прототипичним реченицама са агенсом и пацијенсом, и Langacker (1991), који агенс и инструмент (и доживљивача) назива *архетиповима улога*. По овом другом аутору, модел који обухвата ове улоге лежи у

Ово су веома базични односи у човековом разумевању света; и као у претходном случају, захваљујући томе што су тако базични, њихово извртање је тако ефектно.

5.2.1. Највећа супротност постоји између улоге агенса, који је свестан, активан, и вољно врши радњу, и пацијенса, који је предмет — дакле непокретан и несвестан. У типичном односу транзитивности, деловањем агенса пацијенс се видљиво мења, преобликује — као у (24), или нестаје — као у (25):

(24) зачуђено прогунђа **брк** сучући **чичу**

(25) Данас ће **ручак** слатко појести **старца**

Тиме што агенс и пацијенс мењају улоге, човек опет стиче статус предмета, а предмет се персонификује. Та персонификација је у наведеним примерима подвучена употребом глагола (*прогунђа* — што је активност резервисана за човека, *појести* — која није својство само човека, али јесте неког активног бића), и прилога (*зачуђено* — јер чудити се може само човек, и *слатко* — јер се подразумева свест о чулном доживљају).

У следећим реченицама агенс не мења облик пацијенса, али му (свесно и намерно) мења место, што је такође један од типичних случајева њиховог односа:

(26) **узда** испусти **кочијаша**

(27) сад је **бостан** обрао **чичу**

5.2.2. Агенс је типично човек, али може бити и животиња. С обзиром на то да у хијерархији човек—животиња—предмет животиња и предмет нису тако удаљени као човек и предмет, супротност између агенса и пацијенса није онолико велика као у претходном случају, али је довољна да та замена буде ефектна:

(28) [**кола**] у трку изврнуше **коње**

Агенсова активност није свесна и намерна, али су њене последице исте као да јесте. (Проглашење предмета за биће у овом случају појачано је и употребом глагола: *од тога се уйлашише нека кола, ња у шрку изврнуше коње*).

основи типичних вредности финитне клаузе, као и субјекта и правог објекта. Овоме бисмо додали и одговарајућа падежна значења. Тако, у својој студији о значењима инструментала у српскохрватском језику, Ивић утврђује да је основно значење овог падежа значење „оруђа“ (тзв. „спроводнички инструментал“), и да се употребљава уз глаголе „циљне акције (прелазне глаголе)“ (1954: 8 и другде). А проучавајући синтагме с акузативом без предлога у нашем језику, Гортан-Премк као прво (дакле, прототипично) њихово значење наводи следеће: „глагол у функцији управног члана (који је увек активан и транзитиван) означава одређену, конкретну акцију, било физичку било духовну, под чијим утицајем појам с именом у акузативу [...] трпи различите промене — или се објекат у синтагми ствара, или модификује, или покреће [...]“ (1971: 20).

5.2.3. Најзад, у једном случају и агенс и пацијенс су предмети:

(29) Гле, ноћас је **земља** добро поквасила **кишу**

Због чега је ова замена ефектна, ако су оба учесника предмети? Најпре, *земља* је типичан пацијенс: не само што је предмет (нежива), него и по свом положају (налази се „доле“, испод агенса). *Киша* није сасвим типични агенс, будући да је неживи објекат, али има неке особине типичног агенса: креће се (активна је), а делује „одозго“. При томе је и употребљена у синтаксички активној конструкцији (уп. могућу конструкцију *земља мокра од кише*, која не имплицира свесну, намерну активност). Други фактор ефектности јесте ствар лексичког, а не граматичког значења: *киша* се не може сквасити — напротив, *она* кваси!

5.3. У гешталту типичне активности, агенс има власт над пацијенсом. У сличном односу могу се наћи људско стање и сам човек, онда кад је стање јаче од човекове рационалне контроле и одређује његово понашање:

(30) Обузет лудим **старцем**, наш ти **страх** ...

Старац је, као људско биће, типичан носилац стања, а *страх* типично стање. Персонификација је појачана пишчевом емпатијом са јунаком: *наш ти старац* ... Квалификативом *луд* постиже се и додатни ефекат — у *луд старац* придев *луд* не значи исто што у *луд старац*: *старац* је „ни крив ни дужан“ извукао дебљи крај — проглашен је лудим¹⁰.

5.4. Близак односу између агенса и пацијенса јесте и однос између онога који доспева у неко стање (типично је то човек) и изазивача стања. Овај однос је изокренут у следећој реченици:

(31) **Догађај** се уплаши од овога необичног **чиче**

У уобичајеним околностима, *чича* је, као људско биће, типични носилац стања, а *догађај* типични изазивач стања (овде је у питању стање страха). Ефекат замене улога и овде је дехуманизација човека, односно персонификација неживих објеката (уз напомену да *догађај* није предмет, него апстрактни ентитет који се концептуализује као предмет). Дехуманизација *чиче* подвучена је и квалификативом *необичан* — који имплицира да је тачка гледања спољашња у односу на чичу (као да је *чича* некакав егземплар, изложен погледима и процени). У питању је опет својеврсна емпатија: писац се саживљава са тачком гледишта *догађаја*, а не *чиче*.

У следећој реченици догађа се нешто у основи слично, једино што је изазивач стања у исто време и проузроковач радње која је у вези с тим стањем:

(32) Од **зуба** му зацвокота **страх**

Страх је, као стање, проузроковач човекове активности — који је, будући у положају несвесног и непокретног објекта, нека врста пацијенса. И овде

¹⁰ Узред буди речено, то је градација у односу на оно што му се претходно десило — кад је само проглашен *необичним* (в. коментар уз следни пример).

обртање тог односа има призвук персонификације: *зуби* су неживи објекти, али припадају човеку, па га метонимијски означавају.

5.5. У гешталту типичне активности који смо описали, велика супротност постоји и између агенса, као свесног, вољног учесника у активности, и инструмента — као предмета, који на себи „трпи“ агенсову активност¹¹. При томе је инструмент обично мањи од човека — такав да се њиме може руководити. Тај однос изокренут је у следећој реченици:

(33) Викну **гласина** храпавим **чичом**

у којој *гласина* можда није централни члан категорије инструмента (мада, уз глаголе говорења, није ни много далеко од њега), али је *чича* типични агенс. Дехуманизација *чиче* појачана је одредбом *храпав*: та особина у споју *храпав чича* не значи исто што у споју *храпав глас*, јер се „чита“ у свом типичном значењу, што за последицу има већ поменуто „насликавање“ — *чича* стиче храпаву, неравну кожу. *Глас* се додатно персонификује употребом глагола *викнути*, који означава активност својствену само човеку.

5.6. Супротност постоји и између пацијенса и инструмента: овај први је пасиван, стога непокретан, а овај други активан, дакле покретан. Инструмент је, даље, обично мањи од пацијенса. Те улоге су изокренуте у следећој реченици:

(34) забрави **кључ вратима**

где је *кључ* типичан инструмент (покретни објекат којим се рукује и којим се битно модификује неки други објекат), а *врати* су типични пацијенс. У овом случају постоји и веома релевантна разлика у величини, којом се постиже упечатљива визуелна слика: *врати*ма се маше као кључем.

Пацијенс и инструмент мењају место и у следећој реченици:

(35) дижући својом широком **прашином** облаке **опанака**

у којој, међутим, то изокретање односа није нарочито упечатљиво, с обзиром на то да ови објекти — *прашина* и *опанци* — нису ни типичан пацијенс ни типичан инструмент. Много јачи ефекат постигнут је заменом квалификатива, „насликавањем“: *прашина* је *широка*, па се њоме замахује као некаквим ортачем, скутом и сл., а *опанци*, као честице прашине, лете у облацима.

6. У неким реченицама у тексту долази до изокретања улога из двају поменутих гешталта, тако да је реч о њиховом својеврсном укрштању. Тако се у реченицама (36), (37), (38) и (39) изокрећу улоге локализатора и инструмента. Треба приметити, међутим, да су у прве три употребљени предлози *за*, *низ* и *о*, код којих локализатор има донекле улогу пацијенса: он у

¹¹ Ова сличност између пацијенса и инструмента налази и свој формални израз, у облику онога што се обично назива падежна синонимија; реч је о напоредној употреби акузатива без предлога и инструментала без предлога у примерима као што је *залудити врати/залудити врати*ма, *тирести ногом/тирести ногу*, *ујавити руком/ујавити руку*, итд.

сва три случаја „трпи“ његову тежину (у случају предлога *низ* налази се и испод њега).

(36) и горе се ухвати **граном** за **руке**

У наведеном примеру примећујемо још нешто теоријски занимљиво: само „половина“ изокретања односа има хумористички ефекат. Тај ефекат, наиме, почива на томе што нови инструмент никако не може важити за радњу означену глаголом *ухваћити се* (иако је *грана* можда типични инструмент за неку другу радњу). То што *руке* постају од типичног инструмента локализатор, нема нарочитог ефекта, јер сасвим лепо могу бити и локализатор. Овај пример је, истовремено, мање комичан него претходни, што добија свој смисао у светлу нашег досадашњег разматрања: што су изокренути појмови типичнији представници својих (почетних) категорија, извртање њихових улога је упечатљивије, а ефекти тог извртања комичнији.

Слично запажамо и у реченицама (37) и (38):

(37) брзим **двориштем** пожури низ **кораке**

где се *кораци* проглашавају нечим чиме се може силазити или ићи, па тако од апстрактних, невидљивих ентитета постају видљиви, опипљиви предмети. Друга половина замене није ефектна: *кораци* нису типични инструмент. Постоји, међутим, додатно „насликавање“: *двориште* је *брзо* — четвртасто, велико, а лаконого.

(38) бубну **ледином** о **леђа**

Ледина се „чита“ као типичан инструмент — покрстан, којим се рукује или замахује, и на томе почива ефекат хумора (пошто *леђа* лако могу бити Л).

Инструмент и Л замењују места и у следећој реченици:

(39) Чича ... намигну **бабом** на своје **око**

Баба се наша у улози инструмента, чиме је извршена њена дехуманизација (можда опет уз „читање“ улоге инструмента као типичне: *намигнути бабом* као *змахнути мочузом*). *Око* уз персонификацију доживљава и повећање својих димензија: постаје величине људског бића.

У реченицама (40) и (41) изокренут је однос између пацијенса и Л, али у оквиру различитих клауза:

(40) па ћу поћи у **дрва** да донесем **шуме**

Поћи у дрва није необично, тако да хумористички ефекат почива на томе што *шума* не може бити пацијенс за радњу доношења.

(41) наш ти страх прескочи преко **чакшира** и подера **трн**

Чакшире могу бити Л, тако да први део замене није нарочито ефектан (мада се овде подразумевају *обучене* чакшире, тако да се ствара слика да неко искаче из својих панталона и наставља да трчи без њих). У другом делу је, у ствари, изокренут однос између инструмента и пацијенса: *подера трн* [*чакширама*], тако да се може придружити примерима из тачке 5.6.

7. Ова наша анализа довела нас је до следећих закључака:

1. Потврђено је постојање прототипова у човековом појмовном систему, и то на два начина. Најпре директно: изокренути случај „чита“ се као

типичан за одређену улогу (локализатора, објекта локализације, агенса, пацијенса итд.), без обзира на то да ли је почетни случај био типичан или не. Затим индиректно: што су изокренути појмови типичнији представници својих категорија, ефекти хумора су јачи. Потврђена је, такође, и природа прототипова: они су толико конкретни да за њих у нашој свести постоје менталне слике.

2. Исто тако је потврђено да је двоструко читање повезано са хумористичким ефектом. Бележимо, са своје стране, да он може бити резултат персонификације (што се може очекивати), али и дехуманизације (што је у приличној мери неочекивано). Контекст у којем дехуманизација човека може бити комична заслужио би да буде предмет посебне пажње.

3. Најважније, а и најрелевантније за тему овог скупа: закључујемо да и лексичке категорије (као што су предлози), и граматичке категорије (као што су транзитивност и падежна значења) имају у својој основи одређене искуствене гешталте — у нашем случају један перцептивни и један функционални. У том смислу анализа датог текста потврђује основне поставке когнитивне лингвистике: граматичке категорије су, као и лексичке, по природи *симболичке* — представљају спој облика и значења¹², а то значење је, са своје стране, одраз човекових когнитивних способности и његовог свакодневног перцептивног и моторног искуства.

Наша анализа указује и на природу искуствених гешталта: они се састоје од двају *сујројних* али у исто време *комплементарних* елемената, као што су Л и ОЛ, агенс и пацијенс, стање и носилац стања, изазивач стања и носилац стања и сл.; чак и ако елемената има више, као у ланцу агенс—инструмент—пацијенс, гешталти се састоје од мреже двочланих односа.

ЛИТЕРАТУРА

- Гортан-Премк, Даринка (1971). *Акцентивне синтагме без предлога у српскохрватском језику*. Београд: Институт за српскохрватски језик.
- Ивић, Милка (1954). *Значења српскохрватског инструментала и њихов развој*. Београд: Научна књига.
- Johnson, Mark (1987). *The Body in the Mind (The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason)*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Кликовац, Душка (1995). *Концептуализација и предлошка реализација садржавања (на примерима српскохрватског и енглеског језика)*. Докторска дисертација одбрањена на Филолошком факултету у Београду.
- Lakoff, George (1977). „Linguistic gestalts“. *Proceedings of the Thirteenth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*, Chicago: Chicago Linguistic Society, 236–287.

¹² Овај закључак је утолико релевантнији што предлози стоје на оном крају лексичког система који је ближи граматичкој структури; Talmy (1983: 227) сврстава их, заједно са граматичким елементима и категоријама и са синтаксичким структурама, у „граматичке“ облике (који стоје на супрот „лексичких“), уз образложење да сви они представљају затворен скуп елемената.

- Lakoff, George (1987). *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lakoff, George, Mark Johnson (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lakoff, George, Mark Johnson (1981). „The metaphorical structure of the human conceptual system“. In: *Perspectives on Cognitive Science* (Donald A. Norman, ed.), New Jersey: Ablex Publishing Corporation, 193–206.
- Langacker, Ronald (1991). *Concept, Image, and Symbol (The Cognitive Basis of Grammar)*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Raskin, Victor (1987). „Linguistic heuristic of humor: a script-based semantic approach“. *International Journal of the Sociology of Language*, 65, 11–25.
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–XIV. Београд: САНУ.
- Talmy, Leonard (1983). „How language structures space“. In: *Spatial Orientation: Theory, Research, and Application* (Pick, Herbert, Linda Acredolo, eds.). New York/London: Plenum Press, 225–282.
- Taylor, John (1989). *Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory*. Oxford: Clarendon Press.

Summary

Duška Klikovac

BRANKO ČOPIĆ'S *THE UPSIDE DOWN STORY* OR ON THE EXPERIENTIAL BASIS OF LEXICAL AND GRAMMATICAL CATEGORIES

The author sets out to explore the popular and humorous text by Branko Čopić entitled *The Upside Down Story* (which begins with “Just after the hill appeared from behind the sun, the bed jumped out of the spacious old man, put the feet on his shoes and the head on his hat, and opened the house of the door”). It turns out that the answer to the question “What is actually upside down?” calls for an analysis in semantic, rather than purely syntactic terms: on the one hand — localizer (L) and object of localization (OL), and on the other — agent (A), instrument (I), and patient (P). The humorous effect is stronger if the “upside down” entities are more typical members of their categories. The “upside down” relations get their value from two experiential gestalts (in the sense developed in cognitive semantics): L and OL are parts of the perceptual gestalt, and the chain A—I—P forms a functional gestalt. The first represents the semantic basis of the lexical category of prepositions, and the second — of the grammatical categories of transitivity and instrumental and accusative cases. This confirms one of the major claims of cognitive semantics — that both lexical and grammatical categories are symbolic in nature and grounded in everyday perceptual and motor experience. The analysis also yields some insight into the general structure of experiential gestalts: they consist of two opposite but complementary elements (L and OL, A and P etc.); even when formed by more than one element (like in the A—I—P chain), they can be broken down to binary relations.